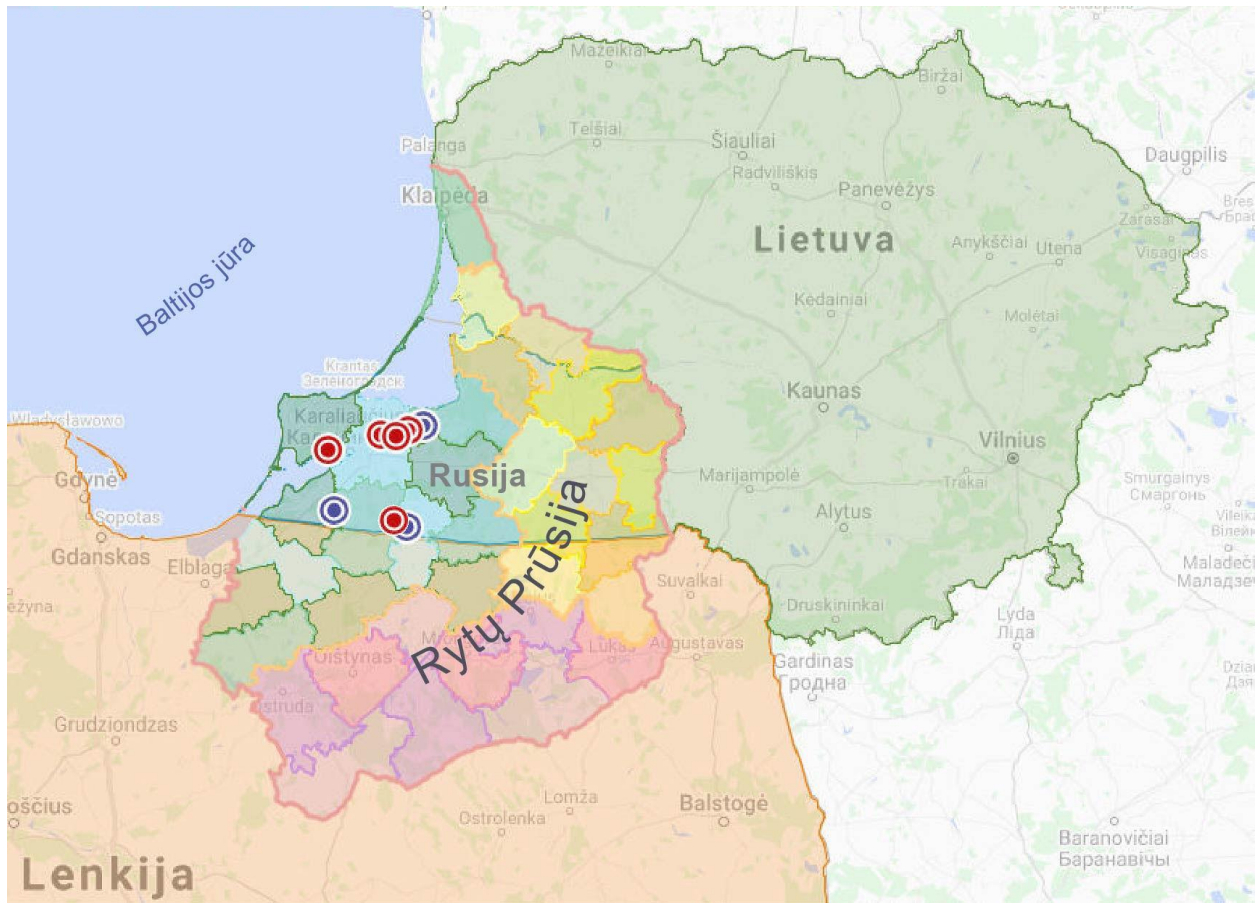

Akad. Grasilda Blažienė

Panirti į prūsistikos gelmes

Ne vienas gali paklausti ir paklausia apie prūsų kalbą, panirusios į istoriją, ne vienas tyrėjas nepaliauja rašęs, kalbėjęs apie tą kalbą, negausius jos paminklų, ypač apie jos vardyną, apie žmones, kurie dar ir vėlyvaisiais viduramžiais buvo vadinami Pruthenus. Juodkrantėje, švenčiant Rudens lygiadienį ir Baltų vienybės dieną 2022 m., skambėjo ir prūsų dainos, veikiausiai sudėliotos iš išlikusių prūsiškų ir rekonstruotų *per analogiam* su kitomis baltų kalbomis žodžių. Mokslo žmonės, baltistai, prūsistai, vis vildamiesi rasti ir rasdami žinių apie prūsų kalbos gyvybingumą, pasitelkia autentiškus Vokiečių ordino foliantus ir kitus šaltinius, nors pasigirsta pasaulio onomastų balsų, kad darbas archyvuose trikdąs ir trukdąs pačiam tikrinių žodžių nagrinėjimui. Autorės galva, negalima išplėsti istorinio vardyno tikrinio žodžio iš konteksto, nes kiekvienas paminėjimas yra svarbus, o ypač svarbus ir kontekstas. Apie prūsiškojo vardyno gyvybingumą kalbama ne vieną amžių, o mūsų laikais – jau ne vieną dešimtmetį. Labai įdomiame šaltinyje XVIII a. pirmoje pusėje rimti ne kalbos

mokslų žinovai ir tyrėjai dar skyrė teutoną ir prūsą („Teuto, Pruthenus“). Autorės nuomone pateiktinas ir pavyzdys, susijęs su kitų mokslų atstovais.

In Effig<iem> Ioan<ni> Phil<ippi> Breynii aere expressam.

Breynius ingenuae soboles celebrata Camoenae,
Vistulidum decus et melleus (;) Urbis amor:
Delicium Florae, Naturae mysta, sagaxque
Clusius, aegrorum spesque salusque cluens:
Quem Batavus Lauro, cingitque Britannia Cedro,
Gallia docta colit, Teuto, Pruthenus amat:
Fallor, aut exiguo vix sat spectatur in aere;
Non capit hunc Laxo circulus orbe minor.

Adfect<uosus> ergo ser<vus> D.G.M.

D[aniel] G[ottlieb] Messerschmidt

(Remtasi N. Kazanskij 2020: 234–235).

Jono Pilypo Breyn'o atvaizdui, išraižytam varyje.

Breyn'as [yra] išgarsinta čionykštės Kamenos [=Mūzos] atžala, Vyslos [upės] sūnų [=Vyslos apylinkių gyventojų] pasididžiavimas ir brangi [pažod. „medumi aptepta“] Miesto [paprastai taip sakoma apie Romą, bet gali būti ir koks kitas miestas] meilė; Floros [romėnų deivės] numylėtinis, Gamtos misterijų žynys ir išvalgus Kluzijus [sulotyninta pavardė], garsėjantis [kaip] ligonių viltis ir išgelbėjimas, kurį olandas lauru [=laurų vainiku], Britanija vainikuoja kedru [=kedrų vainiku], mokyta Galija [Prancūzija] gerbia, **teutonas** [vokietis], **prūsas** myli; klystu, arba [=gal ir klystu, bet atrodo, kad] nepakankamai yra matomas nedideliame varyje [graviūroje];

jo neaprėpia apskritimas, mažesnis už Platų [didžioji raidė ne vietoje netgi tiems laikams] pasaulį.

Pilnas meilės dėl to [Jūsų] tarnas D[aniel] G[ottlieb] M[esserschmidt]

Epigramoje minimi:

Johann Phillip Breyne (1680 m. rugjūčio 9 d., Gdanskas – 1764 m. gruodžio 12 d., Gdanskas) buvo vokiečių-lenkų gydytojas, botanikas, paleontologas, zoologas, entomologas, Londono Karališkosios draugijos narys.

Charles de l'Escluse lot. Carolus Clusius (1526 m. vasario 19 d., Arasas, pr. Arras Š. Prancūzija – 1609 m. balandžio 4 d. Leidenas, Olandija) gydytojas, botanikas, sodininkas. Ją parašė Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685 m. rugsėjo 16 d., Gdanskas – 1735 m. balandžio 5 d., Sankt Peterburgas) vokiečių gydytojas, gamtininkas ir geografas. Pirmasis Sibiro tyrėjas iškeliavo į pirmąją ekspediciją 1718 m. Pavyko rasti tik Breyno atvaizdą.

JOH PHILIP BREYNJUS

Puikią monografiją apie pirmąjį Sibiro tyrėją Daniel Gottlieb Messerschmidt parašė garsus Vokietijos mokslininkas, slavistas, dėstęs ne viename Europos universitete, buvęs Getingeno mokslų akademijos viceprezidentas, ne vieno universiteto garbės daktaras Werner Lehfeldt, kurios pavadinimas *Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685–1735). Der erste Erforscher*

Sibiriens. Versuch einer Annäherung an einen großen Wissenschaftler. Unter Mitwirkung von Larisa D. Bondar und Michael Knüppel Abhandlungen der Niedersächsischen Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Neue Folge Band 54 Universitätsverlag Göttingen 2023. Su mokslininkui būdingu delikatumu knygos pavadinime yra taurūs žodžiai: Bandytas priartėti prie didžio mokslininko. Turimas galvoje Daniel Gottlieb Messerschmidt. Knyga padeda suvokti Messerschmidto išsilavinimą ir suprasti, kad tokio lygio mokslininkas ne tik galėjo žinoti, bet ir žinojo apie prūsus ir kaip juos dera pavadinti. W. Lehfeldo knygos pasirodymas teikia autorei vilčių, kad epigramoje minimas **Pruthenus** gal galėjo turėti sąsajų su mūsų taip godojamais prūsais.

Vartant šaltinius, pastebėta, kad prūsiškų bendrinių žodžių rasta daugiau, negu jų užfiksuota prūsų kalbos paminkluose. Istorijos verpetuose drauge su onimais sukosi ir bendriniai prūsų kalbos žodžiai, nepatekę į prūsų kalbos ankstyvuosius paminklus. Taigi Vokiečių ordino dokumentuose buvo minimi ne tik onimai, bet ir apeliatyvai. Vieno iš jų išsami analizė pateikiama.

1315 *Conferimus eciam supradictis ex speciali gracia et fauore. vt si aliquis rusticus sub eis manens sine herede moriatur. quod de hereditate illius que vulgariter dicitur **Polayde** terciam partem habeant et nobis et Ecclesie nostre veniant due partes. Apes vero si quas in terminis eorum inuenerint, illas sibi pro suis usibus reseruabunt.* (MHW I 302). (Suteikiame taip pat aukščiau minėtiems iš ypatingos malonės ir palankumo, kad, jeigu koks nors kaimietis, jų valdžioje gyvenantis, be paveldėtojo mirtų, kad iš to paveldo, kuris liaudies kalba vadinamas **Polayde**, trečią dalį gautų, o mums ir mūsų Bažnyčiai atitektų dvi dalys. O bites, jei kokias nors savo ribose rastų, jas sau savo reikmėms pasiliks.) Tame pačiame *Monumenta Historia Warmiensis* tome dar kartą paminima, kad 1321 metais Varmijos vyskupas Eberhardas savo privilegija suteikia lietuviui (labai svarbus paliudijimas Lietuvos istorijai ir liet. asmenvardynui) *Manste* 25 ūbus žemės (vienas ūbas buvo lygus 17,338 hektaro) iš viso 450,8 hektarus *Schardiniten* lauke netoli *Tlokow*, dabar *Tłokowo* Olsztyn vaivadijoje, Jeziorany parapijoje (MHW I 357–359). 1321 *Adhuc ut argumento rei pateat manifesto, quod eum pio fauore prosequamur, eo, quod ab errore gentilitatis ad fidem catholicam est conuersus, Reliquias, que **palayde** pruthenice dicuntur, a suis hominibus et subditis, qui sine herede vel heredibus moriuntur, quod illas **palayde** ipse Manste et heredes sui integraliter et in totum tollant et recipiant, presentibus fauorabiliter indulgemus.* (MHW I 359). (Be to, kad iš akivaizdaus dalyko įrodymo būtų matyti, kad jį pamaldžiu palankumu lydime, kadangi iš pagonybės klaidos į katalikų tikėjimą yra atsivertęs, palikimą, kuris **palayde** prūsiškai

vadinamas, iš savo žmonių ir pavaldinių, kurie be paveldėtojo ar paveldėtojų numirtų, kad tas **palayde's** [lotyniška sintaksė rodo, kad **palayde** suprantama kaip moteriškos giminės daugiskaita, tarsi „**palaidės**“] pats Manste ir jo paveldėtojai ištiesai ir visiškai paimtų ir gautų, šiuo [raštu] palankiai pasirūpiname.).

Vėlesni komentatoriai apibūdina **polayde**, **palyde** kaip palikimą, kuris reiškia pavaldinio, neturinčio kraujo paveldėtojų, palikimą savo ponui.

Prūsiškas žodis **paleyde** kai kuriuose dokumentuose užrašomo **ballayde** Nesselmanno (1870: 317) buvo pavadintas „corumpirte Form“ ‘sugadinta forma’.

Taip ir paaiškėja, kiek daug praranda kalba, kurios palikimas apie 1700 žodžių, nenagrinėjant kiekvieno žodžio užrašymo konteksto. Žinoma, leidėjai gali nesutikti ne vien dėl leidybos kaštų, bet gal ir dėl sumenkėjusio dėmesio istorijai.

Prūsiškas žodis **palayde** ‘palikimas, paliktas po mirties turtas’ gali rasti paaiškinimą lietuvių kalboje, plg. liet. *palaidà* ‘paleidimas (palikimas) laisvam pabūti’, liet. veiksmažodį *paléisti* ‘palikti (pasitraukiant’ (dar žr. Mažiulis 2013: 661). Jis buvo žinomas ir kitose prūsų žemėse. Semboje randamas ir XV amžiaus dokumentuose.

1414/18 **polleyd** (*preuss.*) *an die Grundherrschaft zurückgefall. Erbe eines Hintersassen Pobethen hat 387 hoken, der sint 18 wuste. Item 41 dinst, dor under ist eyns polleyd* (OF 131 67) (*polleyd* atitenkantis pagrindiniam valdytojui (žemės), nelaisvojo valstiečio palikimas. Pobethen (dabar Romanovo). Labai svarbi prūsų istorijai ir kalbai vietovė Semboje turi 387 arklus, iš kurių 18 yra dykra. Jis taip pat turi 41 tarnystę ginklais, kurių viena yra palikimas).

Be jau aptartojo žodžio, esama ir kitų prūsiškų žodžių, priskirtinų ūkiui ir teisei, kurie svarbūs prūsų kalbos istorijai, nes paminėti ne išlikusiuose prūsų kalbos paminkluose, o Vokiečių ordino (VO) dokumentuose, o tai reikštų, kad jie buvo XV a. apyvartoje ir kad raštininkams pritrūkdavo vokiškų žodžių kai kurioms sąvokoms išreikšti. Neatmestina mintis, kad raštininkais galėjo dirbuotis ir išsilavinę prūsai. Didžiojoje Vokiečių ordino pareigybių knygoje (*Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens. Mit Unterstützung des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg. Herausgegeben von Walther Ziesemer Nachdruck der Ausgabe 1921. Wiesbaden: Dr. Martin Sändig oHG*) galima

rasti ne vieną prūsišką žodį. Sudarytojas Ziesemer nurodo ūkio ir teisės terpei priklausančius knygoje užfiksuotus žodžius: **dassumptin**, **palleyde** (**palleydenpferde**), **slusim**, **sunde**, **sweiken**, **witinge**, **lyskenmole**, **krayseweisse**, **karke**, **jorperlenke**, pabrėždamas, kad daugiausia jų būta Notangoje, tik **karke** ir **sweike** paplitę visoje Ordino teritorijoje Ordensgebiet verbreitet (GÄB XXIII). Vytautas Mažiulis *Prūsų kalbos etimologijos žodyno*, kruopščiai perteikto *Prūsų kalbos paveldo duomenų bazėje*, žr. <http://www.prusistika.flf.vu.lt/paieska/paieska/>), paminėjo ne vieną minėtą žodį, remdamasis XIX a. ir vėlesnių autorių darbais. Taigi, **dassumptin** 'dešimtinė'. Autorės duomenimis, prūsų vardyno faktas *Dissemtyne Wesen* (Dešimtinė, pievos) XV amžiuje užfiksuotas Ordino laiškų archyve. Taip pat žodis užrašytas Didžiojoje Vokiečių riterių ordino činšo knygoje, Ordino foliante 131. 1437/38, aprašant Gerdauen, dabar Železnodorožyj: *Girdawen*, vėliau *Gerdauen*, apskrityje nurodomi činšo mokesčiai ir paminimas prūsiškas apeliatyvas *Girdawen ...item von pruwschen dessemptin* (taip pat prūsų dešimtinė) (OF 131 203). Šis foliantas 1958 m. buvo išleistas atskira knyga. Leidėjas Peter G. Thielen parašė profesionalius komentarus. Nurodomas prūsiškas skaitvardis *dessemptin preuss.*, kuris į vokiečių kalbą, pasitelkiant lotynų kalbą, išverstas *Zehnte* (*decem*), tai yra dešimtinė. Sąrašą tęsia **palleyde** jau aptartas žodis, remiantis ankstyvesniais dokumentais. Ziesemer pridėjo dar **palleydenpferde**, kurio antrasis sandas yra vok. *-pferde* 'arkliai'. 1446 Nov. 11 *Brandenburg im 16. jare ...item 20 palleidenpferde* (GÄB 219 37). Palikimu galėjo būti ir arkliai., 1418 Sept. 23. *item 300 m. 9 fird. Dinstgelt adir slusim*, (GÄB 161) **slusim** 'ypatingas mokestis veikiausiai karo tarnybai', **sunde** 'piniginė pabauda'. Beje, sūndan 'bausmę' jau esama III katekizme. **Sweiken**, Elbingo žodynėlyje užrašytas *sweikis* E 432 'ariaminiis arklys', kurie galėjo būti darbiniai, tarnybiniai, ariaminiai, pašto arkliai. **Witinge** 'kilmingieji prūsai, tarnavę Vokiečių ordinui', **lyskenmole** 'malūnas netoli Ordino pilies', **krayseweisse** 'šieninės avižos', **karke** 'kaušas, samtis' **jorperlenke** 'metinė rinkliava', vėl pasitelkiant vok. kalbos *for* 'metai', kuris tą epochą atspindinčiuose žodynuose užrašomas *jâr*.

Paminėtinas ir prūsiškų onimų gyvybingumas ir ne vienas taip vadinamas naujai atrastas onimas, kurio žinomuose sąvaduose nebuvo užfiksuota iki 2000, 2005 metų. Tokių onimų autorei pavyko rasti tikrai daug.

Pateiktinas XVII a. pirmoje pusėje rašytiniame šaltinyje užfiksuotas prūsiškas oikonimas.

*†**Keslacken** laukas prie Uggehenen, Karaliaučiaus apskritis, Powunden parapija. 1631 *Feld Keslacken* (Mortensen 1923: 309).

Kaimo Uggehnens plane, pasak Hans Mortensena, yra pažymėtas laukas *Keslacken* ir nurodyta, kad savininko būta *Keslacke*. Mortensen įdomiai svarsto apie asmenvardžio ir vietovardžio etimono santykį ir apie tai, kad ne visada galima iš užrašymų dokumentuose nustatyti, kas yra turima galvoje, asmenvardis ar oikonimas. Kalbamuojau atveju sudėtinga nustatyti, kam priklauso lauko arba apgyventos srities įvardijimo teisė ar pirmenybė, nes prūsų vardyno tyrėjai dirba su senais dokumentais, kuriuose nėra tiksliai įvardyta, ar tai buvęs gyvenamosios vietos pavadinimas, ar asmens įvardijimas. Autorei teko dirbti su planais ir daugybe dokumentų knygų, bet tokių sunkumų neiškilo ir pavykdavo identifikuoti asmenį ar objektą. Kalbamuojau atveju, kai susiduriama su planais, pasitaikydavo, kad jų kūrėjai taupė komentarus. Problemų tikrai esama, bet jas pavykdavo išspręsti kitų dokumentų pagalba. Aptariant šį oikonimą tikrai nėra paprasta pasakyti, kad gyvenamoji vieta pavadinta savininko vardu. Galėjo būti ir atvirkščiai. Taigi, esama pr. vv. **Kes-lauk-*, kurio antrasis sandas pr. *laucks* 'laukas' XVII a. galėjo būti užrašytas ir *-lacken*. Tokių atvejų yra nemažai. Pirmasis dūrinio sandas galėjo būti asmenvardis *Kēsas*, plg. liet. *kēsas* 'kas negražiai, išsikėtęs, kėsuodamas eina' (LPŽe). Pirmasis dūrinio sandas galėjo būti siejamas ir su apeliatyvu, plg. liet. *kēsas* 'kemas, kupstas' (LKŽe), jeigu laukas buvo nelygus, buvo daug kupstų. Tai jau įvardijimo motyvacijos dalykai. Plg. Blažienė 2000: 58).

Lenkijos teritorijoje, kalbamuojau atveju Elbingo vaivadijoje, galima rasti ne vieną pavyzdį, kai ne taip retai gyvenvietės vieną prūsišką vardą pakeisdavo kitu (Elbingo vaivadijoje esama oikonimo *Igły*, kuris 1280 m. užfiksuotas kaip *Egil*, 1316 m. *Wissewil*), kurie gyvavo kurį laiką drauge ir kaip jie tapo kalbų kontaktų prūsų ir vokiečių, prūsų ir lenkų, prūsų-lenkų-vokiečių kalbų kontaktų atšvaitais. Onomastika gali savo kriterijų pagalba pagelbėti padaryti patikimas išvadas apie kalbinę leksemų kilmę. Būtent istorinis vardynas, jį tinkamai tiriant, turi kur kas didesnę kalbų kontaktų įrodomąją vertę, negu iki šiol buvo manyta.

Labai įdomi yra ir prūsiška antroponimija, dar žinoma ir XVI amžiuje, ir vėliau, neišnykusi istorijos verpetuose.

1568 (1543) *Kersten Wiskantte, Nachfahr des Andres Pokie / Miches Wiskantte Sohn des Paul Wiskante wegen 1/2 Hufe zum Berwalde im Wargischen gelegen, Paul Wiskantte. Kersten Wiskantte des dorffs Berwalde Inwohner* (EM 126d 77 1v–1r). Kaime Bärwalde Vargių parapijoje (Goldbeck 1785: 12) gyveno Wiskantų šeima. Dokumente minimi trys pavardės atstovai *Kersten, Paul, Miches*. Pr. avd. *Wissekant, Wysskant* (TAP 120) buvo žinomas

Semboje. Tai pr. **Visi-kant-*, dvikamienis asmenvardis, plg. liet. avd. *Vėskanta, Vėskantas* (LPDB). Apie dvinarį įvardijimą galima XVI a. drąsiai kalbėti. Atkreiptinas dėmesys, kad rankraštiniuose šaltiniuose išvardyti visi raštininkų išgirsti gyventojų įvardijimai. Semboje XIV–XV a. gyventa nemažai lietuvių, žemaičių, pasitaiko ir rusų, nežinia iš kur atkeliavusių, gali būti, kad iš Lietuvos: 1333 *litwino Leppe* (OF 107 43r–43v), 1397...*unsirn getruwen Hannus Littowen synen rechten erben und nachkommelingen...* (OF 107 77r), 1400 ...*Kyntenne und Yone den Samayten...* (OF 107 149v–150r), 1400 *Gedor ein Russe Rogayn villa* (Rogahnen kaimas) (OF 107 75v), 1364 *Michil Russen sinen rechten erben...* (OF 107 155r).

Pėdsaką vokiečių antroponimikos sistemoje paliko ir prūsiški tikriniai žodžiai. Apie tai autorės buvo rašyta jau 2011 m.

Svarbu pabrėžti, kad tiriamoji sritis yra lingvistiškai ir istoriškai sudėtinga erdvė, kurioje buvo kalbama prūsiškai, vokiečių kalbos tarmėmis, lenkiškai ir lietuviškai. Jau būta ir Europos konteksto. Prūsų vardynas teberūpi dviem galingoms svečioms onomastinėms sistemoms: vokiečių ir lenkų, dabar daugiausiai lenkų. O mums, baltams, didžiausias rūpestis yra atsakingas baltų kalbų tyrimas, nepamirštant baltiškojo vardyno.

Tiriant prūsų kalbą, negalima uždaryti durų, nes jas gali prireikti vėl ir vėl atidaryti. Todėl ir nepaliaujame ieškojė.

Dīnckama
Paldies
Ačiū